

УДК: 342

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.19>

## КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ МОДЕЛЕЙ ОСОБЛИВИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ

Дем'янченко А.С.,

експерт Національного агентства

із забезпечення якості вищої освіти

здобувач ступеня доктора філософії 2 р.н.

Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ORCID: 0000-0002-0966-2751

### Дем'янченко А.С. Компаративний аналіз моделей особливих правових режимів.

Автором поглиблено знання про моделі особливих правових режимів та їх історико-філософську основу. Висвітлено генезу та характеристику моделей особливих правових режимів: класичної, «стану облоги» та «воєнного права», які покладено в основі національних правових систем сучасних держав. Ідентифіковано спільні та відмінні риси «стану облоги» романо-германської правової сім'ї та «воєнного права» англо-саксонської правової сім'ї. Встановлено, що моделі всіх особливих правових режимів спрямовані на захист публічного інтересу і правомірного обмеження прав та свобод людини в надзвичайних обставинах. Вказано, що дотримання законності та правових процедур є важливою характеристикою «стану облоги», що передбачає конкретне конституційне регулювання екстраординарних повноважень органів влади, тоді як «воєнне право» включається в загальний правовий порядок із посиленням контролем судової гілки влади. Доведено, що спільною об'єднуючою рисою зазначених режимів є те, що всі вони визнають фідучіарні зобов'язання держави захищати такі цінності як конституційний лад, суверенітет, територіальну цілісність, життя та здоров'я населення, безпеку навколишнього природного середовища. Для обох моделей характерна увага до необхідності обґрунтування та пропорційності обмежень прав людини. Знайшла подальшої розробки позиція про те, що фідучіарна основа взаємин людини і держави при введенні в дію особливих правових режимів прямо визначається спектром юридичних гарантій, які держава зобов'язується запровадити та дотримуватися як на міжнародному, так і національному рівні. Поряд з цим доведено, що жодна із запропонованих моделей не пропонує ефективних та універсальних заходів для дотримання прав людини за настання екстраординарних ситуацій. Встановлено, що ключова різниця моделей «стану облоги» та «воєнного права» полягає у різних підходах до закріплен-

ня та реалізації юридичних гарантій прав людини при веденні екстраординарних правопорядків.

**Ключові слова:** особливий правовий режим, екстраординарні правопорядки, надзвичайні обставини, права і свободи людини, держава, обмеження, римська класична модель, «state de siege», «marital law».

### Demianchenko A.S. Comparative analysis of models of special legal regimes.

The author deepens the knowledge about the models of special legal regimes and their historical and philosophical basis. The author highlights the genesis and characteristics of the models of special legal regimes: classical, «state of siege» and «marital law», which are the basis of national legal systems of modern states. The author identifies the common and distinctive features of the «state of siege» of the Romano-Germanic legal family and the «marital law» of the Anglo-Saxon legal family. The author establishes that the models of all special legal regimes are aimed at protecting the public interest and legitimate restriction of human rights and freedoms in emergency circumstances. The author points out that respect for the rule of law and legal procedures is an important characteristic of the «state of siege» which provides for specific constitutional regulation of extraordinary powers of the authorities, while «marital law» is included in the general legal order with enhanced control of the judicial branch. It is proved that a common unifying feature of these regimes is that they all recognize the fiduciary obligations of the State to protect such values as the constitutional order, sovereignty, territorial integrity, life and health of the population, and environmental safety. Both models are characterized by attention to the need to justify and proportionality of human rights restrictions. The author further develops the position that the fiduciary basis of relations between a person and the State when enacting special legal regimes is directly determined by the range of legal guarantees which the State undertakes to introduce and observe both at the international and national

levels. At the same time, it is proved that none of the proposed models offers effective and universal measures to ensure human rights in the event of an emergency. The author establishes that the key difference between the «state of siege» and «marital law» models lies in different approaches to the consolidation and implementation of legal guarantees of human rights in the course of special legal order.

**Key words:** special legal regime, extraordinary law and order, emergency circumstances, human rights and freedoms, state, restrictions, Roman classical model, «state de siege», «marital law».

**Постановка проблеми.** Правовий режим є важливою складовою національної правової системи будь-якої держави, оскільки злагоджений механізм норм, принципів, процедур визначає зміст і спрямованість правового регулювання суспільних відносин. Основи формування правових режимів на відносинах довіри між індивідом та державою мають тисячолітню історію, яка тісно переплітається із комплексом глобальних політичних, економічних, соціальних та культурних трансформацій людства. Процес становлення правових режимів сучасних держав підкреслює те, що ряд викликів: повномасштабні війни, державницькі перевороти, епідемії, природні чи технологічні катастрофи, а також інші екстраординарні ситуації впливають на стабільність функціонування усталеного правопорядку. Тому виникає необхідність у тимчасовому запровадженні особливих правових режимів, що характеризуються поєднанням спеціальних юридичних засобів: заборон, дозволів та зобов'язань.

Особливий правовий режим є результатом еволюційного становлення держави та права від античних часів до сьогодення. Кожна сучасна зарубіжна країна має власні юридичні інструменти для вирішення екстраординарних ситуацій, а підходи та практики їх застосування можуть як співпадати, так і значно відрізнятись. Це підтверджується закономірностями розвитку та взаємозв'язками між основними моделями особливих правових режимів, які ми пропонуємо першочергово ідентифікувати та охарактеризувати. Компаративний аналіз історичних моделей є важливим дискурсом про те, яким чином можуть здійснюватися надзвичайні повноваження, а також якою є міра впливу органів влади у комплекс прав і свобод людини. Поглиблення розуміння історико-філософського підґрунтя розвитку моделей особливих правових режимів дозволить зрозуміти зміст актуальних юридичних гарантій при втручанні держави у сферу реалізації прав і свобод людини, що викристалізувались протягом століть.

**Стан опрацювання** цієї проблематики свідчить, що проведення порівняльно-правового

аналізу моделей особливих правових режимів не є новиною для зарубіжних наукових напрацювань, проте для вітчизняних розробок постає перспективною сферою досліджень. Значний вклад у загальнотеоретичну розробку концепту звичайних та особливих правових режимів здійснили: Ю.П. Битяк, В.В. Бєлевцева, Л.В. Вакарюк, Н.М. Коваленко, Т.П. Мінка, В.Я. Настюк, Ю.П. Пацурківський, О.В. Петришин, П.М. Рабінович, О.Ф. Скакун, І.С. Соколова, Т.Д. Тихомиров, Н.П. Харченко, Ю.С. Шемшученко, О.А. Яковлев та інші науковці. Разом з цим конкретно тематику моделей особливих правових режимів дослідили зарубіжні вчені: Evan Criddle, Evan Fox-Decent, Fionnuala Ní Aoláin, Joseph Nunn, Oren Gross, William Feldman.

**Метою статті** є поглиблення знань про основні моделі особливих правових режимів шляхом висвітлення ґенези їх походження, характеристик та значення, а також аналізу спільних та відмінних ознак функціонування.

#### **Виклад основного матеріалу.**

*І. Класична модель особливого правового режиму.* Одні з перших згадок про тимчасову зміну правового режиму повертають нас до епохи Стародавньої Греції та Риму, коли час від часу населення цих впливових держав переживало: війни, державницькі заколоти, стихійні лиха. Давньогрецький філософ Аристотель застерігав, що законодавець повинен прагнути мати міцний фундамент відповідно до вже викладених принципів збереження і занепадання держав; він повинен остерігатися руйнівних факторів і ухвалювати закони, писані чи неписані, які міститимуть усі консерванти державності [1]. Вочевидь, що мислитель вказував на правовий режим як надійну основу функціонування держави; цей порядок засновується на відносинах довіри та полягає у тому, що народ відчуває захист та підтримку з боку влади, яка наділяється рядом повноважень та обов'язків, що фіксуються у правових актах.

При цьому відомий латинський вислів Цицерона, що міститься у трактаті «Про закони» підкреслює одну із базових засад правового режиму: «*Salus populi suprema lex esto* (лат. «здоров'я (благополуччя, добро, порятунк, щастя) людей має бути вищим законом (правом)» [3]. У Стародавньому Римі задля стабілізації надзвичайних ситуацій (наприклад, придушення державницьких заколотів, ведення війн, подолання наслідків стихійних лих тощо) сенат як законодавчий орган міг призначити диктатора для втілення значного кола владних повноважень на певний строк, щоб останній здійснював управління державою. Відзначимо, що існував ряд об'єктивних обмежуючих факторів реалізації диктаторської влади, наприклад: строковість призначення, визначеність тимчасових екстраординарних повно-

важень, заборона змінювати конституційний лад та інші.

Платон збагатив підхід фідучіарних відносин людини та держави вченням про справедливість. У світі Платона створення справедливого суспільства культивує цю довіру між громадянином і правителем. Справедливе суспільство створює справедливих правителів, а справедливі правителі не зловживають владою [4, с. 137]. За концепцією філософа справедливість у державі полягає у тому, що правителі мають працювати на користь громади, а не керуватися прихованими інтересами. Відзначимо, що А. П. Заєць та З. О. Погорелова у праці «Становлення ідеї природного права в Стародавній Греції та Стародавньому Римі» розгорнуто проаналізували внесок Платона у формуванні юснатуралізму. Науковці дійшли висновку про те, що за Платоном закон підноситься до абсолюту і стає засобом викорінення всієї недосконалості людської сутності, мірилом людських насолод і страждань заради побудови ідеальної держави. Розуміючи, що в багатьох випадках законодавцю буде важко врегулювати такі відносини, він все ж закликає законодавця проявити майстерність і не зупинятися та шукати адекватні законодавчі засоби для їх врегулювання [12, с. 23].

Класична римська модель особливих правових режимів значно еволюціонувала в період Нового часу. Філософію змін основ управління публічними справами та трансформацію відносин людини та держави активно просували просвітники: Д. Дідро, Вольтер, Ш.Л. Монтеск'є, Ж.Ж. Руссо. Їх доробок складає загальновідома концепція поділу влади та принципу «стримувань і противаг». Найбільш відомими реформаторами концепції прав людини свого часу стали Ф. Бекон з працею «Велике відродження наук» (доповнений 1620 року трактатом «Новий Органон»), Г. Гроцій — «Три книги про право війни та миру» (1623 р.), Т. Гоббс — «Левіафан» (1651 р.), Т. Пейн — «Права людини» (1791 р.).

Відзначимо, що Ж. Ж. Руссо також підтримував ідею повноважень-прерогатив та був переконаний у необхідності встановлення особливих правових режимів у випадку настання надзвичайних подій. Філософ стверджував, що негнучкість законів, яка не дозволяє адаптувати їх до надзвичайних ситуацій, може в певних випадках зробити їх згубними, і тим самим спричинити руйнацію держави під час кризи... Може виникнути тисяча випадків, для яких законодавство не передбачено, і усвідомлення того, що все не можна передбачити, є необхідним видом передбачення [11, с. 108].

Таким чином, класична модель особливих правових режимів демонструє філософсько-правові основи того як ще із давніх-давен зароджувалися відносини довіри між людиною та держа-

вою за екстраординарних ситуацій. Показово, що фідучіарні зв'язки ґрунтувалися на тогочасних первинних уявленнях про справедливість, рівність, свободу та гуманізм. Ця модель еволюціонувала за доби Нового часу та наповнилася додатковими обрисами про неухильне дотримання законодавчих підстав, меж і процедур втілення тимчасових заходів органів влади спрямованих на повернення до нормального суспільного укладу. Вказані обмеження складали змістовне наповнення юридичних гарантій – «червоних ліній», що спрямовані на захист людини від свавілля органів влади.

*II. Французька модель «стану облоги».* Похідною від римської моделі диктатури є французька модель «*etat de siege reel*» (з фр. «стану облоги»), що сформувалася під час Великої Французької Революції (1789-1799 рр.). Ця модель є особливою, оскільки вперше містила спеціальний комплекс заходів, що були спрямовані на подолання кризових ситуацій. Основою правового режиму «стану облоги» стало призупинення дії конституції («верховенства конституції») за умови настання екстраординарних ситуацій, оскільки вводилися в дію спеціальні тимчасові заходи.

В аспекті забезпечення прав і свобод людини відомий науковець Теодор Рейнах зазначав: «Всі обмеження свободи громадян, що в нашому чинному законодавстві пов'язуються виключно з оголошенням облогового стану, на той час були звичайними заходами, які були частиною природного здійснення суверенних прав» [10, с. 89]. Нормативну базу «стану облоги» закладено Французькою Конституцією 1799 р., наступні статутні документи поступово розширювали повноваження суверена, надавали можливість видавати постанови і розпорядження, необхідні для виконання законів і безпеки держави. Облоговий стан прямо згадується в Конституції V Французької Республіки 1958 р. (ст. 36).

Вихідна ідея інституту «стану облоги» полягає в тому, що надзвичайні ситуації можна передбачити і запровадити контрзаходи шляхом оприлюднення всеосяжних правових норм заздалегідь. Ретельно розроблена правова база встановлює викладені та прописані заходи, які необхідно вжити для того, щоб контролювати або припинити ту чи іншу надзвичайну ситуацію [0, с. 27]. Отже, основним джерелом, що регулює функціонування «стану облоги» є нормативно-правовий акт, який визначає норми та процедури заходів, що здійснюються державними інституціями для відвернення або подолання наслідків загроз звичайному правовому режиму. Серед різноманітних функцій, які виконують військові під час облоги, першочергового значення набувають відправлення правосуддя та захист громадянських свобод [7, с. 1029].

Науковець Макс Радін зазначає, що катаклізми війни і повстання, як правило, є раптовими, якщо йдеться про їх початок, але вони зазвичай готувалися протягом певного часу, і в багатьох випадках, коли оголошується облоговий стан, результати цих підготовчих дій є першими, з якими доводиться мати справу [8, с. 645]. Облоговий стан структурує дії уряду під час надзвичайної ситуації, надає виконавчій владі необхідні повноваження, щоб задовольнити вимоги кризи, зберігаючи при цьому необхідну систему стримувань і противаг. Також дозволяє уряду адаптувати свої надзвичайні процедури для того, щоб відповісти на нові або неочікувані загрози. Нарешті, і це, мабуть, найважливіше, забезпечує більшу впевненість у тому, що урядові заходи реагування не порушують без необхідності базові свободи як осіб, звинувачених у протиправній діяльності під час надзвичайної ситуації, так і населення в цілому [6, с. 1048].

Отже, як бачимо значення моделі облогового стану полягає в чіткому законодавчому закріпленні та розмежуванні кордонів повноважень органів влади, визначенні сфер їх впливу для врегулювання екстраординарних ситуацій. Відзначимо, що введення в дію «стану облоги» дійсно призводить до докорінних змін у правовому укладі держави і часом впливає на перерозподіл юрисдикції між цивільними та військовими органами влади. Це зроблено з метою забезпечити стабільність держави в умовах загрози зовнішньої агресії або внутрішнього конфлікту. Проте такі заходи мають бути обмеженими за часом і обсягом, вони повинні узгоджуватися із міжнародними нормами і стандартами прав людини. Стан облоги передбачає наявність закріпленого ряду «юридичних гарантій», що знову ж таки забезпечують довіру громадян до влади. Національна правова система України в контексті реагування на екстраординарні ситуації здебільшого тяжіє до моделі «стану облоги» романо-германської правової сім'ї, що визначається наділенням органів влади нормативно та процедурно визначеними екстраординарними повноваженнями.

*III. Англо-американська модель «воєнного права».* На противагу французькій моделі у країнах англосаксонського права сформувалася модель «martial law» (з англ. «воєнного права»). Ця концепція історично була призначена для регулювання відносин королівської влади (військових, поліцейських) з підданими, що вчиняли бунт або ж виражали іншим чином непокору монархічному укладу. На відміну від концепції облогового стану, воєнне право постає результатом судової правотворчості, оскільки його положення визначаються, здебільшого, прецедентною практикою. Ця ключова риса підкреслює відмінність історичних традицій формування моделі «воєнного права». Передумовами створення

інституту надзвичайного адміністративно-правового режиму, що мали місце в Англії у першій половині XVII ст., стали деякі судові рішення, що ратифікували надзвичайні владні повноваження. Відомий юрист Альберт Венн Дайсі визначає, що воєнний стан, безсумнівно, є частиною законодавства Англії, оскільки він надає право підтримувати громадський порядок, якою б ціною крові або майна це не було необхідно [9, с. 186].

Власне термін «воєнне право» означав сумарну форму кримінального правосуддя, що здійснюється за прямою або делегованою королівською владою військовими або поліцейськими силами Корони, яка є незалежною від встановлених процесів судів загального права, церковних судів та судів, які застосовують цивільне право в Англії. Воєнний стан – це не сукупність норм матеріального права, а радше сумарні повноваження, що застосовуються, коли звичайне верховенство права призупинено [10, с. 152]. Згідно із положеннями моделі «воєнного права» надзвичайні повноваження є невід'ємною частиною «common law», хоча «інструкція користувача» для їх застосування визначає попередні фактичні умови, які повинні існувати, перш ніж такі повноваження можуть бути застосовані в конкретному випадку. Надзвичайні ситуації вирішуються шляхом використання повноважень, які існують в рамках звичайної правової системи, без необхідності отримання нових або додаткових повноважень від уряду [7, с. 35].

За результатами історичних трансформацій XIX-XX століття, що супроводжувалися світовими війнами, значно продвинулась концепція американського воєнного права. Вона описує повноваження, які в надзвичайних ситуаціях дозволяють військовим відтіснити цивільну владу і здійснювати юрисдикцію над населенням певної території. Закони забезпечуються солдатами, а не місцевою поліцією. Політичні рішення приймаються військовими офіцерами, а не обраними посадовими особами [8]. Зміст цієї концепції здебільшого, прослідковується у судовій практиці судів Сполучених Штатів Америки, яка рефлексивно відображає нагальні потреби оцінки правомірності прийнятих рішень чи вчинених дій в умовах війни.

Таким чином, англо-американська модель воєнного права тяжіє до ситуативності у питанні вирішення правомірності діяльності органів влади за екстраординарних правових режимів, оскільки переважно за рахунок судового прецедента упорядковуються суспільні відносини та визначаються межі дозволеної поведінки владних інституцій. Ця відмінність дозволяє стверджувати, що юридичні гарантії за вказаної моделі формуються та розвиваються динамічно в залежності від виникнення тих чи інших конкретних обставин та залежать від попередньої усталеної судо-

вої практики. Разом з цим англо-американська модель не заперечує обмеження прав і свобод людини і громадянина заради дотримання публічного інтересу, проте будь-які заходи мають підпорядковуватися як «букві» так і «духу» закону.

**Висновки.** Ми розглянули основні моделі особливих правових режимів: класичну, «стану облоги» та «воєнного права». Вони становлять фундамент державності за надзвичайних обставин. «Римська класична модель» має давню історію, що є основою «стану облоги» та «воєнному праву». Спільною об'єднуючою рисою зазначених режимів є те, що всі вони визнають фідуціарні зобов'язання держави захищати такі цінності як конституційний лад, суверенітет, територіальну цілісність, життя та здоров'я населення, безпеку навколишнього природного середовища. Разом з цим у контексті втілення зазначених моделей значна увага приділяється посиленню центральної влади країни, що не є притаманними для звичайного правового укладу. Можемо виокремити ряд відмінних рис «стану облоги» та «воєнного права» як похідних концепцій. 1. *Історичні традиції.* «Стан облоги» як французька модель особливого правового режиму сформувалася на основі традицій романо-германського права (з переважною рецепцією рис класичної римської моделі), натомість «воєнне право» розвивалося паралельно та бере свої витоки із англійської «системи загального права». 2. *Основне джерело права.* Для правового регулювання «стану облоги» застосовується нормативно-правовий акт, який містить детальні правові «інструкції» щодо порядку втілення екстраординарних повноважень органами влади, водночас у контексті «воєнного права» провідна роль належить судовому прецеденту. 3. *Конституційні основи здійснення повноважень органами влади.* За «стану облоги» вводиться в дію спеціальне нормативно-правове регулювання екстраординарних повноважень органів влади, що з достатньою чіткістю має на меті запобігти або врегулювати виклики надзвичайних ситуацій. Проте слід відзначити, що конкретні процедури облоги, визначені в конституційних актах, не завжди можуть передбачити надзвичайні ситуації, на які вони розраховані, оскільки перелік таких ситуацій не є вичерпним. При втіленні моделі «воєнного права» відповідні повноваження органів влади не вважаються надзвичайними, а вже включаються до «системи загального права», а тому органи влади наділені значною свободою розсуду у виборі контрзаходів. 4. *Баланс гілок влади.* Законодавча влада здійснює декілька принципово важливих функцій: вводить в дію або продовжує «стан облоги», а також приймає закони, які дозволяють адаптувати заходи виконавчої влади до нових викликів екстраординар-

них ситуацій з одного боку, а з іншого боку є запобіжником зловживання цими ж самими владними повноваженнями. Натомість за англо-американської моделі «воєнного права» домінантою є виконавча влада, що наділена значною свободою розсуду та судова влада, яка переважно по-стфактум формує прецеденти з оцінки правомірності таких дій. 5. *Обмеження прав і свобод людини.* Перевага облогового стану на відміну від воєнного права полягає в тому, що обмеження особистих прав і свобод людини і громадянина є чітким та передбачуваним, оскільки закріплюються законодавчо. Натомість за моделі воєнного права широкі повноваження розсуду належать владним інституціям, а перегляд правомірності їх діянь визначається судовими прецедентами.

Проте жодна з проаналізованих концепцій не пропонує комплексного та ефективного механізму захисту прав та свобод людини в періоди запровадження особливих правових режимів. Попри відмінності історичних моделей особливих правових режимів слід виокремити основні закономірності та взаємозв'язки, які наразі визначають умови обмеження і порядок здійснення прав і свобод за таких режимів: захист публічного інтересу є метою запровадження особливих правових режимів; введення в дію екстраординарного режиму має оцінюватися з точки зору необхідності його запровадження, крізь призму реальності загроз звичайному правовому режиму та дотриманні правових процедур; заходи, які вживаються органами влади мають підпорядковуватися наявній правовій базі, що існує в тій чи іншій країні, тобто відповідати вимогам законності, включаючи запобіжники зловживання владою; дії, які призводять до обмеження прав і свобод людини і громадянина мають бути обґрунтованими та пропорційними цілям їх обмеження.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Aristotle. Politics. 350 B. C. E. *The Internet Classics Archive* / trans. by Benjamin Jowett. URL: <https://shorturl.at/hlnq8> (date of access: 22.11.2023).
2. Capua J.V. The Early History of Martial Law in England from the Fourteenth Century to the Petition of Right. *The Cambridge Law Journal*. Vol. 36. № 1. 1977. P. 152–73. UR: <https://shorturl.at/chsyQ> (date of access: 22.11.2023).
3. Ciceronis. M. Tvlii. De Re Publica. De Legibus Liber Tertivs 106 – 43 B.C. Book III. Part III. Section VIII. *Loeb Classics* / translated by Keyes C. W. 1928. P. 467. URL: <https://shorturl.at/wDMN3> (date of access: 22.11.2023).
4. Deplato. J. The theory of executive emergency power: competing thoughts and models supporting extraordinary executive

- power in times of crisis. *US-China Law Review*. Vol. 18. 2021. DOI: 10.17265/1548-6605/2021.03.003. URL: <https://shorturl.at/qyPS7> (date of access: 22.11.2023).
5. Dicey A. V. Introduction to the Study of the Law of the Constitution. Indianapolis: Liberty Fund Inc, 1982. P. 435. URL: <https://shorturl.at/pJOS4> (date of access: 22.11.2023).
  6. Feldman W. Theories of Emergency Powers: A Comparative Analysis of American Martial Law and the French State of Siege. *Cornell International Law Journal*. Vol. 38. № 3. 2005. P. 1022-1048. URL: <https://shorturl.at/hHZ78> (date of access: 22.11.2023).
  7. Gross O., Fionnuala Ní Aoláin. Law in Times of Crisis: Emergency Powers in Theory and Practice. *Cambridge Studies in International and Comparative Law (1996)*. Cambridge: Cambridge University, 2006, 481 p. URL: <https://shorturl.at/cxAFW> (date of access: 22.11.2023).
  8. Nuun J. Martial Law in the United States: its meaning, its history, and why the President can't declare it: report. Brennan Center for Justice. 2020. URL: <https://shorturl.at/gJNO1> (date of access: 22.11.2023).
  9. Radin M. Martial Law and the State of Siege. *California Law Review*. Vol. 30. № 6. 1942. P. 634-647. URL: <https://shorturl.at/aGQW7> (date of access: 22.11.2023).
  10. Reinach T. De l'état de siège: Etude historique et juridique. Paris: F Pichon, Harvard University, 1885. 324 p.. URL: <https://shorturl.at/gov34> (date of access: 22.11.2023).
  11. Rousseau J.-J. Social Contract 1762 / ed. by Ernest Rhys, trans. by G.D.H. Cole. New York: E.P. Dutton 1950.
  12. Zaiets A., Pohoryelova Z. Formation of the idea of natural law in Ancient Greece and Ancient Rome. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. Vol. 28. № 4. 2021. P. 15-28. DOI: 10.37635/jnalsu.28(4).2021.15-28. URL: <https://shorturl.at/wWZ79> (date of access: 22.11.2023).